

Araştırma Makalesi

Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Kadısı Seyyid Abdullah Cemaleddin Efendi'ye Göre Siyasal Sistem

Hasan Barlak*

(ORCID: 0000-0001-7252-5584)

Makale Gönderim Tarihi

14.03.2023

Makale Kabul Tarihi

24.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Barlak, H., "Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Kadısı Seyyid Abdullah Cemaleddin Efendi'ye Göre Siyasal Sistem", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 191-231.

APA: Barlak, H. (2023). Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Kadısı Seyyid Abdullah Cemaleddin Efendi'ye Göre Siyasal Sistem. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 191-231.

Öz

Seyyid Abdullah Cemaleddin, Osmanlı Devleti'nin 1891-1901 yılları arasındaki Mısır kadısıdır. Yaşamış olduğu zaman diliminde siyasi düşünce, ilmiye sınıfı mensuplarının çok yazdıkları bir saha değildi. O, özellikle bu sahaya yönelerek siyaset bilimine Müslümanlar adına bir katkı sunmak istemiştir. Son dönem Osmanlı âlimlerinin çoğu meşrutiyetçidir. II. Meşrutiyet'in ilanına yetişemeyen Cemaleddin Efendi ise meşrutiyet taraftarı olmamakla birlikte ısrarla meşvereti savunmuştur. Siyasal meselelere yaklaşımı esnekler. Şeriatın belirlediği sınırın dışına çıkmadığı takdirde hükümlerin genişletilebileceğini savunur, siyasi bir meselede zamana ve şartlara göre hareket edilebileceğini söyler. Yine de onun devlet başkanının belirlenmesi konusundaki fikri klasik dönemin yaygın görüşüne yakındır. İslam hukukunda, devlet başkanını seçme ve gerektiğinde azletme yetkisine sahip olan "ehlül-hal ve'l-akd" isimli heyete

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, hbarlak@sinop.edu.tr.

Asst. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

büyük bir önem atfeder. Halifenin/devlet başkanının seçiminde ehlü'l-hal ve'l-akd üyelerinin biatını öne çıkarırken bütün Müslümanların biata katılmasını gerekli görür. Cemaleddin Efendi'ye göre, devlet işleri güvenilir, âdil, davranış yönünden dosdoğru, işini yapacak kudrete, bilgiye ve yeteneğe sahip kişilere emanet edilmeli, İslam ümmetinin adalet, müsavat, meşveret ve hürriyet esasları üzerinde yürüyen ideal millet olma vasfı korunmalıdır. Cemaleddin Efendi, görüş ve tedbire ihtiyaç duyulan devlet işlerinde istişareden ve çok katılımlı idari bir sistemden yana tavır sergiler. Devlet idaresinde istibdatı şiddetle eleştirir ve istişareyi terk ederek istibdat uygulayan idarecileri uyarmayı ihmal etmez.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Cemaleddin, Mısır Kadısı, siyasi düşünce, siyasal sistem, devlet başkanlığı/imamet/hilafet, biat, ehlü'l-hal ve'l-akd, meşveret, meşrutiyet.

The Political System According to Sayyid Abdullah Cemaleddin Efendi, the Egyptian Judge Appointed by Sultan Abdulhamid II

Abstract

Sayyid Abdullah Cemaleddin was the Egyptian judge of the Ottoman Empire between 1891-1901. In his time, members of the Ulema class didn't write much about political beliefs. He wanted to make a contribution to political science on behalf of Muslims, especially by getting interested in this field. Most of the late Ottoman scholars are in favor of the constitutional government. Cemaleddin Efendi, who died before the proclamation of the Constitutional Monarchy, insisted on consultation, although he was not a supporter of the constitutional monarchy. His approach to political issues is flexible. He argues that unless the limits set by the Shariah are violated, different judicial decisions are possible. He says that, about any political issue, one can act according to time and conditions. Nevertheless, his idea of the designation of the head of state is more or less the same as the common view of the classical period. Islamic law attaches great importance to the committee called "ehlü'l-hal ve'l-akd", which has the power to elect the head of state and dismiss him when it is necessary. While emphasizing the oath of allegiance of the members of ahlü'l-hal ve'l-akd in the election of the caliph/head of state, he considers that it is necessary for all Muslims to participate in the oath of allegiance. According to Cemaleddin Efendi, state affairs should be entrusted to people who are reliable, fair, straightforward, and who have the power, knowledge and ability to do their job. The quality of the Islamic Ummah as an ideal nation that acts in line with the principles of justice, equality, consultation and freedom should be preserved. Cemaleddin Efendi is in favor of a consultative and multi-participant administrative system in state affairs which requires different opinions and

precautions. He strongly criticizes tyranny in state administration and, when necessary, warns the administrators who practice tyranny by abandoning consultation.

Keywords: Abdullah Cemaleddin, Qadi of Egypt, political belief, political system, presidency/imamat/caliphate, oath of allegiance, ehlül-hal ve'l-akd, consultation, constitutionalism.

Giriş

Seyyid Abdullah Cemaleddin, Osmanlı Devleti'nin 1891-1901 yılları arasındaki Mısır Umur-ı Şer'îye Memuru/Kadısı'dır.¹ Göreve başladıktan bir yıl kadar sonra Mısır Şûra-yı Kavânîn azalığına getirilmek istenmiş fakat tercihinin Mısır Ahkâm-ı (Umur-ı) Şer'îye memurluğunda kalmak yönünde olduğunu bildirmiştir.² Azalık meselesi İstanbul'da hükümet tarafından tahkik edilmekle birlikte³ görevinde herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Cemaleddin Efendi'nin ulema sicil kaydında tercüme-i hali yoktur.⁴ “*es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*” simli eserinin başında kendisine ait kısa bir biyografi yazmıştır. Buna göre, tam adı Bereketzâde es-Seyyid Abdullah Cemaleddin b. es-Seyyid Hasan eş-Şemseddin olup Bereketzâde damadı olarak tanınmıştır. 5 Mayıs 1844 (16 Rebûlâhir 1260) tarihinde babası veya dedesi Bereketzâde Seyyid Mehmed Hidayet Efendi'nin Şer'î Mahkeme Nâibliği görevini yürüttüğü Edirne iline bağlı Ergene (Köprüsü) kasabasında doğmuştur. Kendisinin Dersaadet/İstanbul halkından olduğunu belirtmiştir. Yetişme devresinde dersiamdan ve bazen de özel hocalardan Arapça ve İslami ilimler tahsil etmiştir. İleri seviyede Arapçanın yanında biraz da Farsça bildiğini ifade etmiştir. H 1280 (1863-64) yılında Şer'î Mahkeme Kâtipliği'nin Meşihat Odası Mektupçuluğu'nda devlet memuru olarak göreve başlamış, H 1288'de

¹ BOA, İ.DH 1220/95537, 8 Şaban 1308 (19 Mart 1891); İ.DH 1226/95998, 12 Ramazan 1308 (21 Nisan 1891); Y.A.HUS 412/156, 8 Kanunusani 1316 (21 Ocak 1901).

² BOA, Y.PRK.MK 5/68, 29 Şevval 1309 (27 Mayıs 1892).

³ BOA, Y.EE 128/72, 16 Mayıs 1308 (28 Mayıs 1892).

⁴ Hümevra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, s. 137.

(1871-72) mevâli-i devriyeden⁵ olduğu halde mektupçuluğa yükseltilmiştir. H 1294'te (1877-78) Beyrut Şer'î Mahkemesi Nâibliği ve H 1296'da (1878-79) Suriye Adliye Müfettişliği yapmış, H 1297'de (1879-80) yeniden Beyrut'taki görevine atanmıştır. H 1301'de (1883-84) görevinden istifa ile ayrıldığını söyleyen Seyyid Abdullah Cemaleddin, Beyrut halkının kendisinden duydukları memnuniyete binaen ona yaldızlı bir mecelle hediye ettiklerini ve bu hususta yazmış oldukları genel bir mahzarı yanında sakladığını belirtmiştir. Padişahın iradesi ile 30 Haziran 1885'te Doğu Rumeli İslam Cemaatı'ne İstanbul payesiyle görevlendirilmiş ve bu vazifesine devam ederken 1891 (H 1308) senesinde Mısır Umûr-ı Şer'îyesine tayin edilmiştir. Bu göreve gelmeden birkaç gün önce Anadolu payesiyle taltif edildiğini ifade etmiştir. Memuriyeti boyunca herhangi bir şikâyet sebebiyle azledilmediği gibi mahkeme de edilmediğini belirten Seyyid Abdullah Cemaleddin, Mısır kadılığı yaptığı sırada 21 Ocak 1901 tarihinde vefat etmiş, cenazesi Mısır'da İmam Şafi'î kabristanına defnedilmiştir.⁶

Onun siyasete dair eserinin adı *"es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Siyaseti'r-Râi ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye"*dir (Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1319, 211 s.). Bu eser *"es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Hukûki'r-Râi ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye"* (Matba'atü't-Terakkî, Mısır, 1318, 215 s.) adıyla "Asmâ'î" mahlası ile tanınmış Adanalı Yusuf Ziya Efendi tarafından Arapça'ya çevrilerek Mısır'da basılmıştır. Yazarın *"İhticâb"* (Terakkî Matbaası, Mısır, 1318.) adını taşıyan diğer eserinde Müslüman kadınlarda tesettür konusu işlenmiştir. Cemaleddin Efendi'nin bunlar dışında *"Hulâsatü'l-Kelâm fî Tercihî dini'l-İslam"* (Terakkî Matbaası, Mısır, 1318.) isimli bir kitabı ve *"el-Muhâfazat 'ale'd-Din ve'l-İhtimâm bi's-Salâti'lleti Hiye Ehemmu Erkânih"*; *"Beyânü't-Terakkî bi'd-Dîn ve'r-Redd 'ale'l-Kâilîn bi't-Terakkî bi'l-Vesâilil-Mâdiyyeh"* ve *"Tahkîk fî Meseleti'l-Kazâ ve'l-Kader ve*

⁵ Kadılık teşkilatında 1855 yılı ve sonrasında yapılan düzenlemelerle ilmiye zümresi içerisinde yapılan sınıflandırmada mevâli ve kibâr-ı müderrisîn birinci sınıf, mevâli-i devriye, müderrisler ve eşrâf-ı kuzât ikinci sınıf kabul edilmiştir. Bkz. Yasemin Beyazit, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", *Bilig*, Sayı: 54, Yaz 2010, s. 61.

⁶ es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Siyaseti'r-Râi ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye*, Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1319, s.11-14.

Ennehuma Saikân ile'l-Amel Lâ ile'l-Kesel" isimli üç de risalesi bulunmaktadır.⁷

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Cemaleddin Efendi'nin makalemize esas teşkil eden "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye"yi Arapça olarak kaleme aldığını söylemiştir⁸ ancak eser aslında önce Osmanlı Türkçesi yazılıp sonra Asmâ'î tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.⁹ Karışıklık eserin yayımlanma tarihlerinden kaynaklanmış olmalıdır. Yoksa "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye"de Cemaleddin Efendi'nin eseri tercüme yoluyla Arapça, Farsça ve Fransızca olarak da yayımlanmayı düşündüğü, buna karşılık eserin sadece Arapçaya tercüme edilebildiği belirtilmiştir.¹⁰ Her halükârda Mehmed Tahir Efendi, Cemaleddin Efendi'yi şer'-i siyasete vâkıf hamiyet sahibi bir Osmanlı âlimi olarak tanıtmış ve "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye"sini bütün siyasetçilere ve hukuk ilmi ile meşgul olanlara tavsiye etmiştir.¹¹

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet ve anayasa hareketinin gelişmesinde bürokrasinin içinde yer alan muhalif "Yeni Osmanlılar" grubunun etkisi büyüktür. "Usul-i meşveret" olarak özetlenen parlamentarizm özleminin onlarla başladığı söylenebilir. Yeni Osmanlılar farklı ideolojilere sahip olmakla birlikte bu ideolojiler kesin çizgilerle ayrılmış değildi. Bir parti oluşturmamışlardı fakat Osmanlı bürokrasisi içinde muhalif düşüncelerin oluşmasında etkili olmuşlardı. Onların siyasi fikirleri daha çok anayasal monarşi etrafında şekilleniyordu. Ne var ki anayasacılık konusundaki asgari müştereklerini tespit etmek zordur. Bu aydınlar baştaki yöneticiden çok, mevcut siyasi rejime ve ülkenin yaşadığı hayata muhaliftiler. Yeni Osmanlılar toplumsal bilinç sahibi olup, tarihe ve geleceğe özgürce bakan Osmanlı aydınlarıydı. Başka bir açıdan onlar, bürokrasinin üst katmanlarına karşı direnişe geçen memurlar topluluğu idi. Sultan Abdülaziz aydın despotizmi denen dönemi kapatırken onun son yıllarındaki buhran bu muhalefeti güçlendirmişti. Gayri memnun genç bürokratlar arasında her zaman

⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1333, s. 267-268; Saffet Köse, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-abdullah-efendi>, 12.02.2023.

⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 268.

⁹ Köse, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-abdullah-efendi>, 12.02.2023.

¹⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 8-9.

¹¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 267-268.

görülen klasik karakterli muhalefet, artık modern bir siyasal içerik kazanmaya başlamıştı.¹²

1876'da I. Meşrutiyet ilan edilince Yeni Osmanlıların gayretleri karşılığını bulmuş gibi görünüyordu. Ancak 1878'de Meclis-i Mebusan tatil edildi. Bu defa Jön Türkler meşrutiyetin iadesi için Avrupa'da faaliyet göstermeye başladılar. Meşrutiyet düşüncesine sahip olanların sayısı her geçen gün arttı. Talep çok açıldı. Jön Türkler Osmanlı Devleti'nin parlamenter sisteme geçmesini ve anayasaya dayalı bir hükümet teşkil edilmesini istiyorlardı.¹³ Jön Türklerin meşrutiyet taleplerinin esin kaynağı Batı idi. Bununla birlikte meşrutî idarenin şeriatın gereği olduğunu vurguluyorlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli iki dergisine "Meşveret" ve "Şûrâ-yı Ümmet" adlarının verilmesi de bunun göstergesidir. Meşrutiyetçi gazetelerde meşrutî idarenin aklen ve siyaseten olduğu kadar dinen de gerekli olduğu savunuluyordu.¹⁴ Abdullah Cemaleddin Efendi'nin siyasi fikirleri bu noktada önem arz eder. O, doğrudan İslam'ı merkeze koyan siyasal bir sistem önerir veya klasik İslam siyasi düşüncesindeki "şûra" odaklı yönetim tarzının modern bir yorumunu yapar. Avrupa tarzı parlamenter sistemi çok tasvip etmese de "meşveret" icrasına yönelik sistematik önerileri, toplumu siyasi süreçlere dahil etme gayreti ve istibdat karşısındaki sert duruşu onun siyasi platformda neyi aradığı hakkında epey fikir verir. Bu makalede Cemaleddin Efendi'nin söz konusu düşünceleri ve önerileri hem incelenecek hem birtakım analizler ve karşılaştırmalar yapılarak değerlendirilecektir.

Siyasetin Meşruiyeti

Hegel, dini bir milletin doğrularını onunla tanımladığı bir alan olarak görür. Ona göre, din ile siyasal prensip çok yakın bir ilişki içindedir. Özgürlük ancak Tanrı'da pozitif ve gerçek bir varlığa sahip olarak ferdiyetçiliğin olduğu yerde var olabilir. Devletin dine dayandığını veya devletin kaynağının din olduğunu söyleyen Hegel dinin niteliği ile devletin ve anayasanın niteliği arasında doğrudan bir bağ kurar. Şöyle ki

¹² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 263-265.

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 2-3.

¹⁴ M. Şükrü Hanioğlu, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet>, 02.01.2023.

Katolik bir devletin Protestan bir devletten farklı bir ruhunun ve anayasasının olması gibi Atina veya Roma Devleti de ancak kendi halklarına özgü putperestlikleri ile mümkündür.¹⁵

Hegel'in sözünü ettiği, din ile devleti birbirleri ile açıklama eğilimi Müslüman siyaset teorisyenlerinde çok belirgindir. İslam bilimleri arasında, kamu otoritesinin, idare edilen toplumun yararına olacak şekilde ve dinin genel ilkelerine ters düşmeksizin birtakım düzenlemeler ve bu çerçevede uygulamalar yapma yetkisini ifade eden disipline "siyaset-i şer'iyye" denir. Bu ibare çok defa kısaca siyaset olarak kullanılmıştır. Siyaset-i şer'iyye ile ilgili olarak yapılan tanımlar arasında daha belirgin olanlarda yetkinin yasa çıkarma ve düzenleme boyutu da vurgulanmıştır.¹⁶ Cemaleddin Efendi düşüncelerini bu disiplin çerçevesinde oluşturmuş ve yaptığı çalışmanın adını da bunu belirtecek şekilde *es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Siyadeti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye (Yönetilenlerin Mutluluğu ve Yöneticinin Egemenliği Konusunda Şer'i [İslami] Siyaset)* olarak koymuştur.

İslam'ın kendine has bir idare ve siyaset tarzı olduğuna dair sağlam kanaatleri bulunan Abdullah Cemaleddin Efendi, İslam'a dayanmayan idari ve siyasi sistemlerin ve tasarrufların insanlara bir şekilde sıkıntı çıkaracağını düşünür. Ona göre, bu konuda ortada birbiri ile alakalı iki sorun vardır. Birincisi, idarecilerin ve siyaset teorisyenlerinin siyasi meselelerde şeriat¹⁷ siyasetinden yani İslam'ın önerdiği siyasi

¹⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Herausgegeben von Eduard Gans, Verlag von Dunder und Humblot, Berlin, 1848, s. 63-64. Thomas Hobbes, 1651'de Hıristiyan devletinin prensiplerinden bahsederken onun doğasındaki pek çok şeyin Tanrı'nın iradesinin tabiat üstü açıklamalarına dayandığını belirtir. O, bu konuda peygamberlerin misyonuna da vurgu yapmakla birlikte siyasi düşüncede tabii akıldan, insanların duygu ve tecrübelerinden vazgeçilmemesi gerektiğini söyler (Thomas Hobbes, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill*, printed for Andrew Crooke, London, 1651, s. 195).

¹⁶ H. Yunus Apaydın, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyaset-i-seriyye>, 08.02.2023.

¹⁷ Şeriat, İslam'ın dinî, ahlâkî ve hukukî hükümlerinin bütünüdür ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Sözlükte "bir yöne doğru açılarak uzayıp gitmek, açık olmak; açık hale getirmek" anlamlarındaki şer' kökünden türeyen şeriat (çoğulu şerâi') ve şir'at kelimeleri "insanların veya hayvanların su içtiği, açıkta olan ve kesilmeyen akarsu; bu suya giden yollar" gibi anlamlara gelmektedir. Zamanla "açık ve doğru kurallar, yerleşik davranış biçimi (âdet)" ve -Yahudi şeriatı, Hıristiyan şeriatı tamlamalarında olduğu

prensiplerden saparak farklı birtakım arayışlara ve İslam siyasal geleneğinde bulunmayan uygulamalara yönelmeleridir. İkinci sorun da onların siyasi düzenlemeler konusunda şer'î siyasetten ciddi bir beklenti içine girilemeyeceği şeklinde insafsız bir fikre kapılmalarıdır. Oysa Kur'an'da "... Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı beğendim..."¹⁸ denilmektedir. O, bu ayetin dünya ve ahiret ile ilgili bütün sahaları kapsadığını düşünmektedir; dolayısıyla Müslümanların siyaseten takip edecekleri yol da bellidir. Ayrıca Hz. Muhammed'in "Size öyle bir şey bıraktım ki, ona sınıksız sarılırsanız dalâlete düşmezsiniz. (Onlar) Allah'ın kitabı ve benim sünnetimdir." sözlerini aktararak bazı kimselerin şeriat ve siyaseti bir arada tuttıklarını, bâtilı ret ve hakka yardım ederek Allah'ın ölçülü yolunda yürüdüklerini söylemiştir.¹⁹

Müslümanların idari-siyasi pratikleri üzerine öz bir mütalâada bulunan Cemaleddin Efendi mealen şunlardan bahsetmektedir. Raşid halifelerden sonra Müslüman idareciler büyük çoğunlukla Müslümanların maslahatını bir kenara bırakıp birtakım çekişmelere girdiler, boş yere kan akıttılar ve şahsi kazançlar peşinde koşmaya başladılar. Sultanlar, emirler ve hâkimler²⁰ siyaset adına zulüm ve bidatten çekinmez oldular. Buna karşın Avrupalılar kendi ülkelerinde yavaş yavaş ve makul ölçüler dairesinde koydukları kurallarla, cezaları ve siyaseti düzen altına aldılar. İslam devletleri arasında bu işe ilk olarak Osmanlı Devleti yöneldi. Valilerin ve hâkimlerin görevlerini kanunlara bağlayarak halk üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunmalarını önledi. Cezalar, kanunlar ve nizamlar koyup derece derece herkesin malından, canından ve ırzından emin olacağı bir sistem geliştirmeye çalıştı. Küçük veya büyük bir cürüm ile kim kime zulmederse kanun dairesinde mesul tutulacağı makamlar ve mahkemeler tesis etti. Şu kadar var ki, bu icraat

şekilde- belli bir dine ait hükümler anlamını kazanmıştır. Şer' kökünden türeyen isim ve fiiller ve özellikle şeriat kelimesi İslam'ın itikadî (inanca dair) ve amelî (davranış gerektiren) hükümlerini bazen tek tek, bazen da bir bütün halinde ifade edecek biçimde kullanılmaktadır (Talip Türcan, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat>, 09.02.2023).

¹⁸ *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, Mâide 5/3.

¹⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye* s. 16-17.

²⁰ Bizzat hâkimler kast edilmiş olabileceği gibi filozoflar ve siyaset alimleri de kast edilmiş olabilir.

her hususta Müslümanların mercii olan şeriatı tatbik ederek gerçekleşmedi. Nitekim medeni hukuk için Nizamiye mahkemelerinin teşkili zorunlu görülünce çok kimsenin görüşü hemen Avrupa kanunlarından tercüme yoluyla bir kanun konulması yönünde idi. Fakat nasılsa Mecelle'nin yazılmasına karar verilerek adı geçen kitap meydana getirildi ve muameleler şeriata göre yürütülmüş oldu.²¹

Abdullah Cemaleddin Efendi, siyasete dair bir çalışma yapmasının sebebini öncelikle Müslümanlar arasında bu sahada yeterli sayıda çalışma bulunmaması ile açıklamıştır. Ona göre, İslam âlimlerinin birçoğu zulme vesile olmamak için siyasi meselelere girmekten kaçınmışlar, siyasi mevzulardan bahsedenlerse gayet ihtiyatlı davrandıklarından bu yüce ilim (siyaset bilimi) İslami literatürde sadece temel konuların işlenmesinden ibaret kalmıştır. Yine, cezaların, siyasi ve idari işlerin şeriat (İslam hukuku) hükümleri ile yakın bir alakası olmasından dolayı daha sonra genişletmek üzere, siyaset hakkındaki eserleri inceleyerek şimdilik derli toplu bir eser meydana getirmeyi kaçınılmaz gördüğünü ifade etmiştir. Bundan başka yüce ilim olarak nitelendirdiği siyaset bilimi sayesinde şeriatın sağlam esaslara dayandığının herkese bildirilmesi mecburiyetini vurgulamıştır. Onun bir arzusu da kendisinden sonra gelecek olanların bu yolda gayret sarf etmeleridir.²²

Şansölye (Başbakan) Bismarck'ın Alman parlamentosunda "*Siyaset bir bilim değil... bir sanattır*". dediği rivayet edilir. Bismarck'ın zihnindeki sanat, hükümet etme sanatıdır, yani kolektif kararlar alarak ve uygulayarak toplumda kontrolü sağlamaktır.²³ Abdullah Cemaleddin Efendi siyaseti daha değişik yorumlar ancak bu sözde, siyasetin ehemmiyetine işaret eden vurgunun kesinlikle farkındadır. Bundan dolayı Müslümanlar için siyasetin ve siyaset biliminin son derece önemli olduğunu düşünür. Siyasetin meşruiyetini doğrudan Kur'an ve Sünnet'e dayandırır. İlahi kanunların birçok hikmetinin bulunduğunu belirtirken, bunlar arasındaki siyasi hükümlerin hikmetini Kur'an'da hayatın, neslin, ırzın, malın ve aklın korunmasına yönelik olarak konulmuş son derece

²¹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 17-18.

²² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 18-20.

²³ Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek vd., Adres Yayınları, Ankara, 2016, s. 25.

ciddi yasaklar üzerinden açıklar. Ayrıca toplumda huzur ve güvenin korunması için insanları belli konularda uyaran ve caydırıcılık hükmü ihtiva eden ayetlerden ve hadislerden bahseder.²⁴ Aslında onun bütün bu İslami değerleri zikrederek varmak istediği yer, söz konusu hükümleri uygulamak için devletin ve siyasetin zaruri olduğunu ortaya koymaktır. Bu hükümlerin uygulanması sayesinde insan hak ve hürriyetleri korunmuş, zulme asla müsaade edilmemiş ve adalet tam olarak tesis edilmiş olacaktır. O takdirde bir memlekette esaslı bir siyaset yürütmek için şahsi arzularından ve zulümden sıyrılmış idarecilere ihtiyaç vardır. Cemaleddin Efendi bu durumu aşağıdaki şekilde ifade eder:

“... zulüm şeym-i nasdan ma’dud olmakla beraber şevket ve câh ve gurur ve istikbar gibi âlât-ı zulümden olan ahlak ve etvardan zabt-ı nefesine muktedir olmayıp hevâ ve ağrazına mütaba’at eden hükkâma tarik-i hak ve sedâdı ve siyaset-i muhikkayı göstermekte ne faide olabilir? Meğer ki münsif ve adl ve bulunduğu işte ehil ola. Bâb-ı siyasetin en mühim medhali umûr-ı memleket ve siyaset-i raiyyet emin ve müstakîm ve ehl-i muktedir adamlara tevdi’ olunmak meselesidir.”²⁵

Bu cümlelerde öncelikle zulmün insanın tabiatından kaynaklandığının ifade edilmesi manidardır. Arkasından bir yakınma olarak güç, makam, gurur ve büyüklenme gibi zulüm aletlerinden olan ahlak, tavır ve davranışlar sergileyerek nefisini zapt etmeyen, ayrıca arzularına, kötü maksatlarına ve kinlerine tabi olan idarecilere hak ve doğruluk yolunu ve adalete uygun siyaseti göstermenin ne faydası olacağı sorulur. Ancak o kişi vicdan sahibi, adaletli ve işinin ehli ise elbette bu tavsiyelerden alacağı çok ibret vardır. Cemaleddin Efendi’ye göre, siyaset kapısının en önemli girişi devlet işlerinin ve halkın idaresinin kendisinden emin olunan, dosdoğru ve işini yapacak güce, bilgiye ve yeteneğe sahip kişilere emanet edilmesidir. O, bu husustaki siyasi denklemine iki ayet üzerine kurar. Bunlar:

²⁴ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 20-22.

²⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 22; es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye fî Hukûkî’r-Râi ve Sa’âdeti’r-Ra’iyye* (Ar.), Matba’atü’t-Terakkî, Mısır, 1318, s. 14.

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...”²⁶

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan ülûlemre (idarecilere) de itaat edin...”²⁷

ayetleridir. Birinci ayeti delil göstererek üst düzey devlet görevlilerinin - emanet olarak vasıflandırılan- kamu görevlerini ehline yani o işi yapabilecek donanımdaki kimselere vermekle ve insanlar arasında adaleti uygulamakla yükümlü olduklarını söyler. İkinci ayet yönetilenler hakkındadır. Onlar da İslam’a ters olmayan işlerde idarecilere itaat etmekle yükümlüdürler. Buradaki itaat bütün şer’i siyaseti ve müspet hüküm/yetkileri kapsar.²⁸ Abdullah Cemaleddin burada doğrudan devlet başkanlığı ile alakalı konulardan bahsetmez; devlet başkanının tayini ile gerçekleşen valilik ve hâkimlik gibi görevlerin ehliyet sahibi kimselere verilmesinin gerekliliği üzerinde uzun uzun durur ve bu konuda ayetler, hadisler ve İslam tarihinden birtakım anekdotlar aktarır. Yine bu atamalarda dikkat edilmesi gereken dindarlık, dirayet, istişare ve maslahat gibi bazı özelliklerden bahseder.²⁹

Siyaset biliminde toplumun menfaati için yeni sahalara açmak siyasal teori üretmekle mümkündür. Nitekim, siyasi hükümleri genişletmenin şeriata aykırı olmadığını söyleyen Cemaleddin Efendi, bu konuda hadis ve siyer kitaplarında deliller ve İslam hukukunda buna işaret eden kurallar bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca üzerinde durduğu bir husus, zamana göre hükümlerin de değişeceği. Böyle bir girişimde dikkat edilmesi gereken nokta ise şeriatın belirlediği sınırın dışına çıkmamaktır. Müellif burada “*Zarar da yoktur, zarara zararlar karşılık vermek de yoktur.*” hadisini “*Zarar ve mukabele bi’z-zarar yoktur.*”³⁰ fıkhî prensibi ile birlikte aktararak siyaseti terk etmenin zarar getireceğini beyan etmiştir. Ona göre, Mecelle hükümlerinden “*Meşakkat teysîri celbeder (Zorluk kolaylığı getirir).*”³¹ ve “*Bir iş dâik olduktaki müttesi’ olur (Bir iş daraldıkça yani zorlaştıkça genişletilir).*”³² prensipleri uyarınca şer’i

²⁶ Nisâ 4/58.

²⁷ Nisâ 4/59.

²⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 22-23.

²⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 23-39.

³⁰ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Madde 19, Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul, 1329, s. 24.

³¹ *Mecelle*, Md. 17, s. 24.

³² *Mecelle*, Md. 18, s. 24.

siyasetin hükümlerine genişleme imkânı verilmiştir. Yine ikinci prensibin tersi de mümkündür. Yani “Bir iş genişlediğinde daraltılır.” Buna ek olarak “Ezmânın tağayyürü ile ahkâmın tağayyürü inkâr olunamaz” (Zamanın değişmesi ile hükümlerin de değişeceği inkâr edilemez).³³ hükmünü esas almış ve zamana, asra ve insanların yararına en uygun ve meşru icraatların gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. “Zarûretler, memnu’ olan şeyleri mübâh kılar (Zaruretler yasaklanan şeyleri mübah kılar).”³⁴ hükmüne göre de başka seçenek kalmadığı durumlarda yasak dahi olsa insanlar için belli açık kapıların bırakıldığına dikkat çekmiştir.³⁵ Bütün bu açıklamalardan anlaşılan Cemaleddin Efendi’nin kafasında mevcut siyasi sistemden farklı bir siyasi sistem olduğudur.

Bu arada onun, siyasi ve ictimai olduğu kadar dini bakımdan da gerekliliği üzerinde durduğu diğer bir konu “iyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek veya kötülükten men etmek” anlamına gelen “emr bi’l-ma’ruf nehy ‘ani’l-münker” prensibidir.³⁶ İslam inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan bu umde³⁷ sayesinde toplumun ahlaki bir kontrol mekanizması ile kendi kendini denetlemesi ve iyileştirmesi hedeflenmiştir. Cemaleddin Efendi’nin bu izahların arkasından, İslam ümmetinin fertlerini adalet, müsavat, meşveret ve hürriyet esası üzerinde dünya ve ahiret mutluluğuna yönlendirilmiş bir millet olarak vasıflandırması dikkate değerdir.³⁸ Bu yaklaşımı ile o adeta Müslümanların başka taraflardan gelen hürriyet, müsavat ve adalet gibi değerlere kapılmamalarını bunların zaten İslam medeniyetinin değerleri

³³ Mecelle, Md. 39, s. 27.

³⁴ Mecelle, Md. 21, s. 25.

³⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 36-39.

³⁶ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 65.

³⁷ Kur’an-ı Kerim’de “Sizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun...” (Âl-i İmran 3/104); “... iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar...” (Tevbe 9/112) vb. şekillerde yer almaktadır. “Emr bi’l-ma’ruf nehy ‘ani’l-münker” İslam bilimlerinden Kelam’ın belli başlı konularından biridir (İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd ilâ Kavâti’l-Edilleti fî Usûli’l-İ’tikâd*, thk. tlık. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdülhamid, Mektebetü’l-Hancî, Mısır, 1950, s. 368-370; İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd., Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, s. 300-302).

³⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 65.

olduğunu belirtmek istemiştir. Daha sonraki açıklamaları da bu tahminimizi doğrulayacak mahiyettedir.

İmamet/Hilafet/Devlet Başkanlığı

İslami literatürde devlet başkanlığı müessesesi “imamet” veya “hilafet” başlıkları altında incelenmiştir. Her iki kavram da en genel manada Müslüman toplumlarda liderlik veya başkanlık anlamında kullanılır.³⁹ Seyyid Abdullah Cemaleddin, “imamet” yani başkanlık, liderlik konusunu ele alırken Müslümanlarda iki çeşit imamlık/liderlik bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi “imamet-i suğra (küçük imamlık)” olup namazdaki imamlıktır. İkincisi ise “imamet-i kübra (büyük imamlık)”dır ve Müslüman bir devlet başkanının Müslümanlar ve hükümü altındaki diğer kimseler üzerindeki tasarruf hakkını ifade eder. Gerçek anlamdaki imamet de siyasi otorite anlamdaki bu imamettir. Bu da uygulama bakımından dünyevi ve uhrevi meselelerde insanların işlerini görmek için Hz. Muhammed'den beri hilafet yolu ile sürdürülen genel başkanlık demektir. Yapılan isimlendirmeden dahi Müslümanlar nezdinde devlet başkanlığı müessesesinin ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Cemaleddin Efendi, devlet başkanını belirlemenin Müslümanlar için en önemli farzlardan biri olduğunu söylemiştir. Bu konudaki yargısını teyit etmek için ileri sürdüğü delil Hz. Muhammed vefat ettiğinde halife seçiminin O'nun defin işlemlerinin dahi önüne geçirilmiş olmasıdır.⁴⁰ Şüphesiz bu tartışma götürür bir argümandır. Böyle bir aceleciliği doğuran sebebin siyasi hedefler ve arzular olduğu da düşünülebilir.⁴¹

Cemaleddin Efendi, en adil ve en mükemmel hükümetin Asr-ı Saadet'te (Hz. Muhammed Dönemi) ve Hulefâ-i Raşidîn dönemi boyunca uygulanan âdil İslami yönetim şekli olan şer'î şûra olduğunu belirtmiş⁴² ve Müslümanların siyasi sisteminde devlet başkanlığı sözleşmesinin iki şekilde gerçekleştiğini ('akd-i imâmet) ifade etmiştir:

³⁹ Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 162, 585; İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 421; <http://lugatim.com/s/%C4%B0M%C3%82MET>, 01.02.2023.

<http://lugatim.com/s/H%C4%B0L%C3%82FET>, 01.02.2023.

⁴⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 66.

⁴¹ Süleyman Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 86-87.

⁴² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 85.

1. Devlet başkanının kendisinden sonra gelecek kişiyi belirtmesi şeklinde olur. Mesela, Hz. Ebû Bekir kendisinden sonra Hz. Ömer'in halife olmasını istemiştir.⁴³ Bu usûl atama gibi görünmekle birlikte biat yani bir tür halk onayı gerektiren bir sistemdir.⁴⁴ Hz. Ömer'in halifeliği, önceki halifenin talebinin seçmen pozisyonunda olan insanlar tarafından kabul görmesi neticesinde sabit olmuştur.

2. Alimlerden veya görüşlerine itimat edilen ve idari meselelerde basiret sahibi olan (ehl-i re'ý ve tedbir) bir topluluğun biatleri ile olur.⁴⁵ Aslında bu toplumun dar bir kısmı tarafından gerçekleştirilen bir çeşit seçimdir. Adaylar arasından halife/başkan olacak kişi seçim kurulu tarafından birtakım müzakereler ve kamuoyu yoklamaları ile belirlendikten sonra ona biat edilir, yani devlet başkanlığı onaylanır. Müellif bu usûl ile ilgili bir örnek vermemiştir. İslam tarihinde bu usûle dair ilk uygulamanın Hz. Ebûbekir'in halife seçimi olduğu söylenebilir.⁴⁶

Cemaleddin Efendi devlet başkanlığı için gerekli olan şartları 10. ve 11. yüzyıllarda yaşamış meşhur İslam siyaset âlimi Maverdî'den

⁴³ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 67.

⁴⁴ Biat kavramının Arapça aslı bey'attır. "Satmak, satın almak" anlamlarına gelen bey' mastarından gelen bey'at kelimesi İslam siyasi geleneğinde "yöneticilik tevdi etmek ve birinin yöneticiliğini benimsemek" manalarında kullanılmıştır. Yani istilah olarak sosyal ve politik bir akdi ifade eder ve devlet başkanını seçme, belirleme ve İslam hukuku çerçevesinde ona bağlılık gösterme anlamına gelir. Biat, ticarî anlaşmaları teyit etmek amacıyla yapılan el sıkışma âdetinin siyasete uyarlanması olarak açıklanabilir. İdare edecek olanla idare edilecek olan arasındaki anlaşma el sıkışarak gösterilmiş olur. Anlaşma ile âdeta devlet başkanını belirleme akdinin taraflarından olan halktan bir kişi kendisini yönetme hakkını devlet başkanı olacak diğer kişiye devreder, diğeri de (devlet başkanı) hukuka riayet etmek suretiyle bunun karşılığını ödeyeceğini vaat eder. Hz. Peygamber, risaletinin ilk dönemlerinden itibaren Müslüman olmayı seçenlerden biat almıştır. Bir çeşit ahit olarak yapılan bu uygulama ile Müslümanlar dinin hükümlerine bağlı kalacaklarına ve Peygamber'e itaatten ayrılmayacaklarına dair söz vermiş oluyorlardı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra biat, İslam'da devlet başkanlığına gelen kişinin Müslüman halk tarafından onaylanmasını veya kendilerine bağlılık sözü verilmesini ifade etmiş, farklı dönemlerde bazı değişik uygulamalarla birlikte bütün İslam devletlerinde uygulanmıştır

(Cengiz Kallek, <https://islamansiklopedisi.org.tr/biat>, 18.02.2023).

⁴⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 67.

⁴⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve's-Siyâse*, el-Matba'atü'l-Fütûhil-Edebiyye, Mısır, ty., s. 6-16.

aktararak yedi madde halinde sıralamıştır.⁴⁷ Bunlar kısaca; adaletli ve ilim sahibi olmak, duyuları ve organları sağlıklı olmak, insanların ihtiyaçlarını gözetebilecek ve onları başarılı bir şekilde yönetebilecek siyasi bir idrake sahip, cesur ve Kureyş kabilesinden⁴⁸ olmaktır.⁴⁹

İslam siyasi düşüncesinde ve hukukunda, devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili olan heyet anlamında “ehlü'l-hal ve'l-akd” denilen bir terkip kullanılır. İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu halifenin yani devlet başkanının ehlü'l-hal ve'l-akdin biatı ile seçilebileceği kanaatindedir. Ancak bu seçici heyetin ülkenin tamamında mı yoksa sadece hilâfet merkezindeki/başkentteki ehlü'l-hal ve'l-akd'den mi oluşacağı konusunda görüş birliği yoktur. Ehlü'l-hal ve'l-akd grubuna giren kimselerde hangi özelliklerin aranacağı da tartışmalıdır. Bununla birlikte bu gruba gireceklerin meziyet kabul edilen yönlerden üstün özellikleri ile temayüz etmiş kişiler olması gerektiği sahanın hemen bütün âlimleri tarafından ifade edilir. Ehl-i sünnet halifenin/devlet başkanının ümmetin hâkimiyetini temsil ettiğini, dolayısıyla ümmetin seçimiyle iş başına gelmesi gerektiğini kabul eder. Sünnî İslam âlimleri arasında halifenin seçim ile belirleneceği konusunda hemen hemen görüş birliği olsa da halifeyi tayin edecek kişilerin sayısı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Halifenin bütün ümmetin/Müslümanların görüş birliği (icmâ) ile seçilebileceğini savunanlar bulunduğu gibi üç, beş, kırk vb. sayılarda kişi tarafından seçilmesinin mümkün olduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁰

Cemaleddin Efendi, başkanlık seçiminde “ehlü'l-hal ve'l-akd”in yukarıda zikredilen şartları haiz ve devlet başkanlığına uygun olanları araştırarak en olgun ve en faziletli olanı biat için Müslümanlara takdim etmeleri gerektiğini söylemiştir. Kabul edildiği takdirde biat gerçekleştirilecektir. O, bütün ümmetin/Müslümanların biata

⁴⁷ Ebî'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye*, thk. el-Kadî Nebîl Abdurrahman Heyyavî, Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, Beyrut, t.y., s. 64-66.

⁴⁸ Kureyş kabilesinden olmak şartı muhtemelen Hz. Muhammed'den sonraki birkaç asrın siyasi ve ictimai şartları bağlamında düşünüldüğünden bağlayıcı bir madde olarak üzerinde durulmamıştır.

⁴⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye* (Ar.), s. 70; *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 76.

⁵⁰ Abdülhamid İsmail el-Ensârî, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehlul-hal-vel-akd>, 15.02.2023.

katılmasını şart gördüğü gibi biatten sonra devlet başkanı olan kişiye itaatın de vacip olduğunu ifade etmiştir. Devlet başkanlığının velayet ahdi veya ehlü'l-hal ve'l-akd'in biatı ile kesinleştirilmesinden sonra halifenin/başkanın yerine getirmesi gereken vazifeleri şöyle sıralamıştır:

1. Dini korumak,
2. Mazlumu zalimin insafına bırakmamak için gerekli hükümleri icra etmek,
3. Ülkeye sahip çıkmak,
4. Hadleri (cezaları) uygulamak,
5. Sınırları tahkim etmek, kuvvetlendirmek,
6. Cihad etmek,
7. Malları vergilendirmek,
8. Ödenekleri düzenleyerek hak edenlere dağıtmak,
9. Güvenilir ve uygun olan kimselere görev vermek,
10. Devlet işleri ile bilfiil ilgilenmek; yalnız ibadet ederek veya eğlence ile meşgul olarak kamu işlerini başkalarına havale etmemek.⁵¹

Cemaleddin Efendi, bu şartları yerine getiren devlet başkanına itaat edip destek olmanın vacip (dini bakımdan zorunlu) olduğunu, bunun yanında devlet başkanının adalet hususunda eksiklik göstermesi veya vücudunda görevini yürütemeyecek derecede bir sıkıntı görülmesi halinde görevden alınması gerektiğini eklemiştir.⁵²

Burada, onun devlet başkanının dolayısıyla hükümetin gerektiğinde azledilebileceğini veya düşürülebileceğini belirtmesi devlet işlerinde istikrarın sürdürülmesine ve idarenin totaliter bir rejime dönüştürülmesini engellemeye yönelik bir yaklaşımdır. Karl Popper, *“demokratik bir yönetim biçiminde en önemli şeyin, bir hükümeti kan dökmeden düşürerek yeni bir hükümetin dizginleri ele geçirmesini mümkün kılmasında yattığı görüşünü savunuyorum.”* derken benzer bir noktayı vurgulamaktadır. O, hükümeti düşürmenin yeni bir seçimle veya

⁵¹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 76-77; *es-Siyasetü's-Şer'iyye (Ar.)*, s. 70-71.

⁵² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 77-78; *es-Siyasetü's-Şer'iyye (Ar.)*, s. 71.

meclis aracılığıyla olsun, kararı ister seçmenler ister vekiller ister devlet veya anayasa mahkemesindeki yargıçlar versin, çoğunluk kararı olduğu takdirde, nasıl gerçekleştiğini görece önemsiz görmektedir.⁵³

İngiliz siyaset bilimci Andrew Heywood devletin beş anahtar özelliğinden biri olarak onun bir hükmetme aracı olduğunu ifade etmiştir. Buna göre, devlet otoritesi zorla desteklenir; devlet kanunlara itaati sağlama ve onu ihlal edenleri cezalandırma kapasitesine sahiptir. Max Weber de devleti “meşru şiddet” kullanma tekeli ile tanımlamıştır.⁵⁴ Devlete itaatsizlik konusunda Cemaleddin Efendi, devlet başkanına itaatten haksız olarak ayrılanların yani imama/başkana isyan edenlerin bâği/zalim/zorba olduklarını söylemiştir. Ona göre, onların isyanı, gördükleri bir zulümden şikâyet çinse zulmün ortadan kaldırılması ve kendilerine karşı da insaf ile muamele edilmesi gerekir. Ancak böyle olmayıp Müslümanları bölmek ve fitne çıkarmak için isyana kalkışmışlarsa halkın onlara karşı devlet başkanına yardım etmesi gerekir.⁵⁵

Aslında hükümete itaat veya isyan konusunda otorite ve iktidarın toplum veya toplumdaki bir kesim tarafından nasıl yorumlandığı önemlidir. Norman P. Barry, otorite ve iktidarın farklı olguları ifade eder gibi görünmelerine rağmen çok kere birbirlerinin yerine kullanılabilmelerinin bu kavramları incelemede büyük bir zorluk çıkardığını ifade eder. Yani aralarındaki farklar göz ardı edilir. Ona göre, normal olarak insanlar otorite ilişkilerini “meşruluk” ve “haklılık” ile, iktidar ilişkilerini ise bir kişinin veya grubun başkalarının eylemlerini belirlemesini mümkün kılan sebep-sonuç ilişkileri ile tanımlamak isterler. Ne var ki polisin veya hükümetin “iktidarı”ndan (gücünden) söz etmenin daha uygun olacağı durumlarda da bunların otoritesinden söz edilir. Sosyal bilimciler “toplumdaki güç (veya iktidar) yapıları”nı araştırdıklarında bu nedensel anlamdaki iktidarı belirlemeye çalışırlar.

⁵³ Karl Raimund Popper, *Hayat Problem Çözmektir Bilgi, Tarih ve Politika Üzerine*, çev. Ali Nalbant, s. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022, s. 177.

⁵⁴ Heywood, *Siyaset*, s. 89.

⁵⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 68; *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye (Ar.)*, s. 62.

İktidarın sıkça otorite ile özdeşleştirilmesine yol açarsa günlük dildeki serbestlikten kaynaklanır.⁵⁶

Cemaleddin Efendi, idare eden-edilen ilişkisine doğrudan otorite-toplum ilişkisi bağlamında bakmaz. İki tarafın da hakları ve sorumlulukları açısından bakar. Çünkü ona göre idare eden ile idare edilen arasında fark yoktur, ikisi de birdir. Aralarındaki fark görev dolayısıyladır. Hepsi bir milletin fertlerinden olup ümmet vücudunun organlarıdır.⁵⁷ Bununla birlikte o, idarecinin liyakatini çok önemser. Kendisini dahi idare edemeyenlerin başkalarını idare edemeyeceğini belirtir. İbadete, siyasete ve yeryüzünü imar etmeye yönelimi, kabiliyeti olmayan kimseleri kuru bir kalabalık ve insanlığa yük olarak görür.⁵⁸

Meşveret ve Batı'da Demokrasi Kültürünün Gelişmesinde İslam'ın Rolü

Abdullah Cemaleddin Efendi'nin şer'î siyasette üzerinde özellikle durduğu konulardan biri meşveret yani siyasi bir mesele hakkında danışma, görüş alışverişinde bulunmadır. O, meşveret konusunu işlemeye dünyadaki yönetim şekillerinin genel bir tasnifini yaparak başlar. Üç başlık altında ele aldığı yönetim şekillerinden birincisi, "hükümet-i mutlaka-i müstebide"dir. Bu idare tarzına bazı Afrika çöllerinde halâ rastlanabildiğini ifade eder. Mutlak istibdada dayalı olan bu hükümet şeklini herhangi bir kanuna ve nizama bağlı olmayıp, bir kişinin toplum üzerinde zorla ve üstünlük kurarak memlekete hâkim olduğu ve sadece kendi görüşüne göre hüküm sürdüğü keyfi bir yönetim şekli olarak tarif eder. İkincisi "hükümet-i meşrûta-i düstûriye"dir. Yani anayasaya dayalı meşrutiyet idaresi veya meşruti/parlamber monarşidir. Yazar, yaşadığı dönem itibarıyla Avrupa devletlerinde bu idari sistemin uygulandığını belirtir. Parlamber sisteme göre halkın seçmiş olduğu vekiller millet meclisini oluştururlar. Hükümet meclis üyelerinin görüşleri ve kararları dışında hareket edemez. Cemaleddin Efendi, bu yönetim şeklini pek tasvip etmez. Bu idare dahilinde herkesin hem hâkim hem mahkûm konumunda olduğunu savunur. Bunun yanında halkın her bir ferdinin toplum için en önemli işlerden olan

⁵⁶ Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin, Liberte Yayınları, Ankara 2004, s. 95.

⁵⁷ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 131.

⁵⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 159.

hükümet idaresine karışacak ve oy kullanacak derecede bilgi ve malumata sahip olamayacağından dolayı parlamenter sistemde halkın tamamının yönetime katılmasının devlet işlerinde kargaşayı ve çekişmeyi beraberinde getireceğini söyler.⁵⁹

Batı'daki siyasal sistemler hakkında Said Halim Paşa da küçük bir farkla benzer bir yaklaşım sergiler. Cemaleddin Efendi Avrupa siyasetini halkın konumuna dikkat çekerek eleştirirken Said Halim Paşa partiler arası çekişmelere dikkat çeker. Ona göre Batı siyasetinde siyasi görüş farklılıklarının sebebi sınıflar arasında rekabet ve düşmanlıktan kaynaklanır. O, Batı'daki gibi siyasi partilerin birbirlerine karşı partizanlık ve düşmanlık sergilemelerini ve her bir partinin var gücüyle diğerini ezmeye çalışmasını siyasal etiğe uygun bulmaz. Bu tarz sürtüşme ve çekişmelere karşılık o da İslam siyaset üslubunu önerir.⁶⁰

John Keane, seçim demokrasisinin kurumlarının şekillenmesinde krallar, keşişler, kadınlar, devlet adamları, aristokratlar, zanaatkarlar, cumhuriyetçiler, din adamları, kent sakinleri, köylüler, askerler gibi sorumluluk alan çeşitli kesimleri sayarken Müslümanları da onlara dahil eder.⁶¹ Abdullah Cemaleddin Efendi, bu konuda çok daha uç bir noktadadır. O, Batı'daki parlamenter sistemin ortaya çıkışında en güçlü etkenin İslam'daki hürriyet anlayışı olduğunu ifade eder. Ona göre, Avrupalıların insanın hürriyetine dayanan sistemi fark etmeleri İslam hukuku sayesinde olmuştur. Şöyle ki; Avrupa'nın eski tarihinde hükümete dair bir usul yoktu. Cermen, Got ve Normandiya kavimleri bedevi aşiretlerdeki gibi reislerinin keyfi idarelerine tabi idiler. Romalılar bu kavimlerin yaşadığı toprakları istila ederek onları kendi yönetimleri altına aldılar. Ancak onlar Roma hukukunun imtiyazlarının dışında bırakıldılar. Hıristiyanlığın kabulünden sonra ise "Kaysere (imparatora) ait olanı ona veriniz" şeklindeki muharref İncil ibareleri, papazların acayip halleri ve ucube neşriyatları ile insanlar kiliselerin baskın esareti altında yem oldular ve papazlar tarafından koyun sürüsü gibi sağıldılar. Bu sırada Kilise ile hükümdarlar arasında oluşan rekabet, kiliselerin

⁵⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, 81.

⁶⁰ Said Halim Paşa, *"İslam'da Teşkilât-ı Siyasiyye"*, çev. Mehmed Akif (Ersoy), Sebilü'r-Reşad, C. XX, Sayı 500, 9 Ramazan 1340, s. 63.

⁶¹ John Keane, *Kısa Demokrasi Tarihi*, çev. Ali Nalbant, Say Yayınları, İstanbul, 2022, s. 79.

üstünlüğünün kabul edilmesi ile sonuçlandı. Arkasından iki taraf birleşti ve birlikte halkı soymaya ve insanlara çeşitli şekillerde zulmetmeye başladılar. Özellikle engizisyon mahkemelerinin kurulması ile yapılan gaddarca muameleler sonrasında halk, yaratılış sebeplerinin bu zalim insanların sefâhatlarının tatmini olduğuna inanacak dereceye geldi. Bu dönemde Avrupa’da ilim ve fen yok hükmündeysen de papazlar oldukça bilgili idiler. Halka nurani görünüp, keramet satmak gibi bazı hokkabazlıklarda bulunurlardı.⁶² Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden Ahmed Rıza Bey’in Orta Çağ Avrupa’sında papazlar, feodal beyler ve halk hakkında yaptığı tasvirler de benzer biçimdedir.⁶³

Cemaleddin Efendi ile Ahmed Rıza Bey’in İslam’ın Batı’ya etkisi hususunda pek çok noktada aynı fikirde olduklarını belirtmek gerekir. Cemaleddin Efendi bu konuda mealen şunları söyler. Avrupalıların ilim ve fenne yönelerek ilerlemeye başlamaları özellikle Endülüs Araplarının bilim ve irfanının Avrupa’yı aydınlatması ile gerçekleşti. Pek çok Arapça kitap Batı dillerine tercüme edildi. Avrupalılar, Müslümanlardaki “Yaratana isyan durumunda yaratılana itaat yoktur” gibi yüce İslami prensipleri kimya gibi telakki edip kabul ettiler. Böylece şer’i hükümleri (İslam hukuku prensiplerini) esas edinip yaydılar. Bu arada Yunan felsefesinden de istifade ettiler;

“Gûsfend ez berâyî çûban nîst

Belki çûban berâyî hizmet-i ûst”⁶⁴

“koyun çobân için değil, belki çobân ona hizmet içindir.” beytindeki anlayışı benimsemeye başladılar. Bazı filozofların yayınları ve eserleri yazarlar tarafından şerh edile edile “hukuk-ı nas” (insan hakları) denilen bilim meydana çıkarıldı. Bunlar çoğunlukla İslam hukukunun prensiplerinden alındığından İslam’ın hürriyet anlayışına benzerlik göstermektedirler. Cemaleddin Efendi iddialarını teyit etmek için

⁶² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 82-83.

⁶³ Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient*, Librairie Picart, Paris, 1922, s. 44-45.

⁶⁴ Beyit, İran edebiyatının büyük şairlerinden Şeyh Sa’di Şîrâzî’ye (v. 1292) aittir (Tâhirü’l-Mevlî, *Tannâne ve Tayyâre Kasideleri Şerhi*, haz. Cüneyt Taşan, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2021, s. 109).

Avrupa anayasalarındaki bazı hükümlerden örnekler verir. Bunlar mealen aşağıdaki maddelerdir:

“Kanun hâkimdir”,

“Devlet başkanı halkın seçimi, rızası ve biatiyle tayin edilir”,

“Devlet başkanının emrine kanunun dışında itaat yoktur”,

“Kanunun belirlediği sınırlar dışında harcama yapılamaz”,

“Mahkeme edilmeden kimseye ceza verilemez”,

“İhanet olmamak şartıyla halk düşünce ve sözlerinde hürdür”,

“Kimsenin evine zorla girilemez”.⁶⁵

Bu maddeler büyük ölçüde “1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”nden⁶⁶ aktarılmıştır. Aslında Avrupa’da insan hakları Fransızlar tarafından geliştirilmemiştir ancak bu hakların en etkili şekilde ifade edilmesini sağlayan Fransız devrimcileri olmuştur. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, İngiltere’nin haklar beyannamesi (1689) ve ABD’nin bağımsızlığı çevresinde dillendirilen temel bildirimleri daha ileri taşımıştır. Bildiri, hırpalanarak ve zedelenecek de olsa devrim idealizmindeki kalıcı varlığını sürdürmüştür. “Yüce varlığın (Tanrı’nın)⁶⁷ huzurunda ve himayesinde” 26 Ağustos 1789’da onaylanarak bir dibace ile birlikte insanlığın “tabii, devredilemez ve kutsal hakları” on yedi maddede sıralanmıştır.⁶⁸

Müellif, İslami kökene sahip olduğunu söylediği yukarıdaki esasların Avrupa’ya çoğunlukla Endülüs yolu ile İslami eserler üzerinden geçtiğini iddia etmiştir.⁶⁹ Ona göre, İbn Rüşd’ün felsefe metodu, İbn Haldun’un siyasete dair eserleri Avrupa dillerine tercüme edilmiş ve bunlar Avrupa

⁶⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 83-84.

⁶⁶ Georg Jellinek, bu bildirin tarihini ve siyasi değerinin yanında belgenin hukuk tarihi açısından 20. yüzyıla değin devam edegelen önemine vurgu yapmıştır. Ona göre, “genel ifadelerin değeri veya değersizliği ne olursa olsun, Kıta Avrupası devletlerinin pozitif hukukunda gelişen bireyin kamusal hakları fikri bu belgenin etkisi altındadır” (*İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine*, çev. Rezzan İtişgen Dülger, Muzaffer Dülger, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 32).

⁶⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Fransız Devrimi’nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794 Özgürlüğün İcadı*, C. I, Dipnot Yayınları, Ankara, 2020, s. 76 (50 numaralı dipnot).

⁶⁸ Norman Davies, *Europe A History*, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 713-714.

⁶⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 84.

halkının uyanmasında başlıca etken olmuştur. Voltaire gibi bazı Avrupalı düşünürlerin İslâm'a methiyelerde bulunmalarını ve yine hürriyet, nizam ve yardımlaşma konularında Avrupalı düşünürlerin örneklerini çoğunlukla İslami kitaplardan getirdiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte Batı'da mesele aşırı boyutlara varıldığından, komünistler gibi ferdî hürriyeti uygunsuz şekilde yorumlayan gruplar ortaya çıkmış, işçi sınıfı gibi kesimlerde taşkın davranışlar sergilenmiş ve söz konusu anlayışların içtimai ve millî yapı için zararlar doğurduğu görülmüştür.⁷⁰

İslam medeniyetinin Avrupa'yı etkilediğini dile getiren Batı'lı yazarların sayısı da az değildir. İngiliz şarkiyatçı W. Montgomery Watt, bu etki hakkında şunları söylemiştir:

"Ortaçağ Hıristiyan yazarlarının zihinlerinde tablosunu çizdikleri İslâm'ın, tamâmen iftirâ mahsûlü olduğu çoktandır bilinmektedir. Yalnız şimdi, geçen asır boyunca, araştırmacıların yaptıkları tedkikler sâyesinde, Batılıların gözleri önünde daha objektif bir şekilde belirlemektedir. Fakat biz Avrupalıların kör gözü, İslâm kültürüne olan borcumuzu görmeye mâni'dir. Geçmişten gelen mirâsımıza İslâm'ın yaptığı te'sirin kıymet ve kadrini ba'zan küçümsüyor, ba'zan da tamâmen görmemezlikten geliyoruz. Müslüman ve Araplarla daha iyi münâsebetler kurabilmek için, borçlarımızın hepsini i'tirâfa mecburuz. Onu saklamak ve inkâr etmek, sahte bir gurur alâmetidir."⁷¹

Bu etkiyi enine boyuna çalışanlardan biri de Alman felsefe doktoru Sigrid Hunke'dir.⁷² Avrupalıların İslam biliminden neden faydalanmak zorunda olduklarına gelince Cemil Meriç bunun sebebinin aşağıdaki ifadelerle açıklamaktadır:

"Avrupa, karanlıklardan kurtulmak için Arapça öğrenmek zorundaydı. Yalnız İbn Sina, İbn Rüşd ve Biruni gibi İslâm dâhilerini okumak için değil, eski medeniyetlerin fikir hazinelerinden yararlanmak için de Arapçaya ihtiyaç vardı. Kısaca İslâm dünyası bütünüyle cihan kültürünün tek varisiydi o devirlerde..."⁷³

⁷⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 85.

⁷¹ W. Montgomery Watt, Hulûsi Yavuz, *İslâm Avrupa'da*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2000.

⁷² Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997.

⁷³ Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 263.

19. yüzyılın ünlü radikal bilimselci ve katı seküler düşünürü Ernest Renan 1852 yılında tamamladığı “İbni Rüşd ve İbn Rüşdçürük” konulu doktora tezinde İbni Rüşd’ü Aristo’yu yenileyen ve felsefi Helenizm’in saf ışıklarıyla Avrupa’yı aydınlatan Müslüman düşünür olarak tanımlamıştır. Benzer kanaatleri dile getiren Alain de Libera ve M. R. Hayoun da İbni Rüşd’ün felsefi düşüncenin gelişimi bakımından Avrupa’nın manevi babası rolünde olduğunu söylemişlerdir. Yine Paul Kurtz onun 17. ve 18. yüzyıl aydınlanmasında anahtar bir şahsiyet ve modern bilimsel gelişmenin öncüsü olduğunu bildirmiştir. İbn Rüşd’ün Avrupa’daki etkisi İbn Rüşdçülük denilen akımı geliştirecek kadar büyüktür.⁷⁴ Onun Batı’yı özellikle etkileyen tarafının akıl yürütme ve akli sistemli bir şekilde kullanma yönündeki bilimsel metodolojik görüşleri olduğu söylenebilir.⁷⁵

Bir toplumda aydınlar olayları farklı açılardan, farklı gözlüklerle bakarak yorumlar ve doğabilecek yeni olayları tespit etmek, geleceğe ait kanunlar bulmak isterler. Aydınlar sarfettikleri fikri çabalar neticesinde muhatap oldukları kitlelere sosyal hayatı anlama imkânı sunarlar.⁷⁶ Bu anlamda İbn Haldun, Doğu’da ve Batı’da kabul görmüş bir isimdir. Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa* isimli kitabında İbn Haldun ile ilgili yazısına “*Kendi Semasında Tek Yıldız*” adını koymuş ve bölüme Toynbee’nin “*Mukaddime’deki tarih felsefesi, nevinin en büyük eseri. Şimdiye kadar, hiçbir ülkede, hiçbir çağda, hiçbir insan zekâsı böyle bir eser yaratmamıştır.*” cümleleri ile başlar.⁷⁷ Onun Cemaleddin Efendi’yi destekleyen bu açıklamaları içtimai bilimlerin dayandığı temel prensiplerden birçoğunun ilk defa İbn Haldun tarafından ifade edildiğini ve uygulandığını belirttiği tespitinde görülmektedir. Bunlar kısaca aşağıdaki şekildedir:

“1. Sosyal olaylar da kanunlara uyarlar...

2. Bu kanunlar kitleler için geçerlidir...

⁷⁴ Bekir Karlığa, *Batı’yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15-17.

⁷⁵ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri Faslu’l-Makâl el-Keşf an Minhâci’l-Edille*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 73-79.

⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 55.

⁷⁷ Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 139.

3. Bu kanunlar ancak geniş sayıda olayları bir araya getirmek, ortak unsurları ve zincirleşmeleri incelemek suretiyle bulunabilir.

4. Aynı içtimaî kanunlar, aynı yapıdaki toplumlar için geçerlidir...

5. Toplumlar hep aynı durumda kalmazlar. Yani içtimaî yapılar gelişir ve değişir...

6. İçtimaî kanunlar, biyolojik veya maddî âmillere irca edilemez..."⁷⁸

Bir sosyal bilimin, mesela, siyaset biliminin kendisine has kanunlarının olduğunu ve kendisine has metodunun bulunduğunu fark etmek gerçekten önemlidir. Günümüzde de pek çok insanın "*sosyal bilimler esnektir, sana göre doğru olan bana göre yanlış olabilir.*" mealinde cümleler sarf etmeleri bu gerçeği fark edememelerinden kaynaklanmaktadır. Cemaleddin Efendi'nin bu noktadaki tespiti dikkate değerdir. Kast ettiği tam olarak Batılıların İbn Rüşd ve İbn Haldun gibi âlimlerden teknik anlamda yol, yordam öğrendikleri midir? Bilemiyoruz; ancak onun, iddiasında az veya çok bir haklılık payı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte John Locke, Montesquieu, J. J. Rousseau, Jeremy Bentham, John S. Mill, Thomas H. Green vs. Avrupalı siyaset düşünürlerinin görüşlerini veya Batı'nın demokraside geldiği seviyeyi açıklarken Avrupa toplum yapıları, tarihi, gelenekleri ve söz konusu şahsiyetlerin kendi zihin dünyaları öncelikle hesaba katılmalıdır.

İslam Siyasetinde Meşveret

Cemaleddin Efendi, çok yönlü bir meşveret anlayışına sahiptir. O, devlet işlerinin önemli ve zor meseleler olduğundan, kendilerine danışılacak kişilerin danışıldıkları sahada uzman olmaları gerektiğini söyler. Şöyle ki; Allah insanları akıl, anlayış, idrak ve kabiliyet yönleriyle birbirinden farklı yaratmıştır. Bunun bir sebebi de birisi diğerine ihtiyaç duyduğunda aralarında yardımlaşma sağlanması ve işlerinin intizamlı yürümesi içindir. Mesela bir doktorun görevi topluma tıp bilgisiyle hizmet etmektir. Aynı şekilde bir mühendisin bir matematikçinin görevi de ihtisasları dairesindedir. Devlet görevlileri de böyle birtakım ihtisaslara sahiptirler fakat umumi yetkilerinden dolayı her şeyden

⁷⁸ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 149-150.

sorumludurlar. Kamu ile ilgili işlerin tamamını tek başına idare etmek insan gücünün üstünde olduğundan devlet görevlileri müşavereye muhtaçtırlar. Devlet işlerini yürütürken uzman kişilerle istişare etmek aynı zamanda Hz. Peygamber'in sünnetidir. İnsan hasta olunca doktor ile görüşme yapar. Ev yaptıracağında bir mühendis ile konuşur. Aksi halde kendilerine danışılan insanlar, kalabalık bir topluluk dahi olsalar istişare edilecek konuda yeterli bilgiye sahip değilse bu istişarenin bir faydası olmaz. Müellif bu kanaatini de akıllı kişi ile istişare edip onun kanaatine uygun hareket etmeyi öneren bir hadis ile delillendirir.⁷⁹

Meşveretin meşruiyeti konusunda Cemaleddin Efendi, ilk olarak Kur'an'dan, insan yaratılmadan önce onun yaratılışı hakkında Allah ile melekler arasında geçen diyalogo delil gösterir:

"Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek birini mi yaratacaksın? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi."⁸⁰

Cemaleddin Efendi'nin meşveret için delil gösterdiği ayetlerin tefsirindeki referansı 13. yüzyılın hatırı sayılır İslam âlimlerinden Kadı Beydâvî'dir.⁸¹ O, Kadı Beydâvî'nin Allah'ın meleklerle hitabının hikmeti ve faydasının müşavereyi öğretmek olup, küçük bir kötülük için büyük bir hayrı terk etmenin büyük bir kötülük olduğu; bu sebeple onun, hayrı ağır basan şeyin gerçekleştirilmesinin gerekliliğine dikkat çektiğini belirtir.⁸² Onun meşveret konusundaki ikinci delili aşağıdaki ayettir:

"O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın!"
Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş

⁷⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 85-86.

⁸⁰ Bakara 2/30.

⁸¹ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286); müfessir, Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî İslam hukukçusudur. Şiraz kâdilkudâtlığı yaptığı için "Kâdî" ve "Kâdilkudât" olarak tanınmıştır (Yusuf Şevki Yavuz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>, 21.02.2023).

⁸² Beydâvî, ayette aynı zamanda insanın şanının yüceltilmesini ifade etmektedir. Nâsirüddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *el-Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, C. 1, i'dad ve tkd. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1998, s. 68; S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 86-87.

hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”⁸³

Yine Beydâvî'nin tefsirine göre, bu ayette Hz. Peygamber'in ashabına merhamet ve yumuşaklıkla muamele etmesinin Allah'ın rahmeti ve ihsanı olduğu, eğer eziyet ve kabalık yapmış olsaydı onların etrafından dağılacakları ifade edilmiştir. Bundan başka burada, Hz. Muhammed'in onlara af ile muamele etmesi ve onlar için Allah'tan mağfiret dilemesi, görüşlerini almak, gönüllerini hoş etmek ve ümmetin arasında istişare sünnetini yaymak için harp durumunda ve müşaverenin uygun olduğu konularda onlarla müşavere etmesi istenmiştir. Son olarak da bir konuda karar verdiğinde artık Allah'ın yardımına güvenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁸⁴ Cemaleddin Efendi'nin bu açıklamalarında muhatap aldığı kesimin üst düzey devlet görevlileri, hatta devlet başkanı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed'in siyasi konumuna işaret ederek herhalde siz de Onun gibi merhametli, nezaketli olun, insanları cezalandırmayı değil af etmeyi tercih edin ve önemli kararlar verirken kesinlikle onlara danışın demek istiyor.

“... Onların işleri, aralarında danışma iledir...”⁸⁵ ayetini açıklarken yine Beydâvî'ye atıf yaparak istişare ile ilgili kısımda mealen şöyle demektedir; o kimseler takdir edilir ki onlar görüşlerinde münferit ve müstebit olmayıp müşavere ederler ve meşveret üzerine ittifak ederler. Bu özellik onların tedbirli ve işlerinde son derece uyanık olmalarındandır. Cefa ve sertlik halkın dağılması ve perişan olmasına sebep olur. Bir işte hayır ve şerri bilmek ancak o işi bilenlerle istişare ederek mümkün olur. Nitekim Kadı Beydâvî, bu işlerin belli bir alışkanlık ve tecrübe gerektirdiğini söylemiştir. Dolayısıyla dünya işlerinde meşveretsiz hareket etmenin şeriata ve sünnete aykırı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in “siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz” hadisi ile verilen ruhsat bu kabildendir.⁸⁶ Raşid el-Gannuşi, yukarıdaki ayette (Şûrâ 42/38) geçen istişareyi doğrudan referandum veya genel seçim olarak yorumlamaktadır. Ona göre, herkesi ilgilendiren bir işte yahut genel manada siyasi bir teşebbüste bütün halkın sürece bilfiil

⁸³ Â-i İmrân 3/159.

⁸⁴ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 87.

⁸⁵ Şûrâ 42/38.

⁸⁶ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 87-88.

katılması gerekir ve bu da Kur'an'ın söz konusu talimatının tam olarak uygulanması demektir.⁸⁷

Cemaleddin Efendi'ye göre İslam'da istibdat ve ferdiyetçilik yasaktır. Devlet işlerinde görüş ve tedbir gerektiren konularda istişare etmek, işleri çok katımlı bir şekilde idare etmek meşrudur ve övülmüştür. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de yaptığı toplantılar, okuduğu hutbeler, sahabe ile biatleri, Rıdvan biatı, Ensar ve Muhacirler arasındaki kardeşlik ahitleri gibi birlik ve beraberliği temin eden muameleler siyer kitaplarında ve hadislerde açıklanmıştır. Aynı şekilde Hulefa-i Raşid'in de kamu işlerinde her zaman müşavere ile birlikte hareket ettikleri, yaptıkları işler ile sabittir. Mesela Hz. Ömer, kendisinden sonraki halifenin seçimi gibi oldukça önemli meselelerden olan bir maslahatı şûraya havale etmiştir.⁸⁸

Abdullah Cemaleddin Efendi, istişarenin icra şekli hakkında öncelikle istişareye katılacakların sayısının belirli bir sınırının olmadığını söylemiştir. Ona göre, bu hususta her dönemin kendi şartlarına uygun bir şekilde hareket edilmesi vaciptir. İslam'ın ilk dönemlerinde devlet idaresi ve işleri oldukça sade idi, teferruatlı değildi. Sahabilerin güzel ahlakı ve iyi niyetleri dolayısıyla insanlar arası ilişkiler her türlü şaibeden uzaktı. Harp ganimetlerinin taksimi ve vali atamaları gibi konuları da çoğunlukla Mescid-i Nebevî'de müzakere ve müşavere ederlerdi. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında da fevkalade durumlarda sancak beyleri ve ocak ağaları gibi tecrübeli devlet adamlarının, ayan ve milletin görüşleri sorulurdu. Sonraları bu çalışmalar meşveret meclisleri adındaki kurullarda müzakere edildi. Fakat birçok konuda hükümetin gücüne boyun eğilerek şeriatın tarifine uygun olan vicdan hürriyetinden uzak kalınması ve tenkitlerin dikkate alınmaması yüzünden bu meclislerden hakkıyla faydalanılamadı.⁸⁹

Bu açıklamaların doğru tarafları olsa da eksik ve izah edilmesi gereken tarafları çoktur. Ancak bunların tartışmasına girmeden onun önerdiği şûranın veya danışma meclisinin mahiyetini belirtelim. Ona göre; güngörmüş, memleketin ticaret, ziraat, kabiliyet ve istidadına vakıf

⁸⁷ Raşid el-Gannuşi, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler*, çev. Osman Tunç, Mana Yayınları, İstanbul, 2015, s. 184.

⁸⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 88-89.

⁸⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 89-90.

olmuş, ümmet içinde güvenilirliği ve dürüstlüğü ile tanınmış âlimlerden, yüksek rütbeli askerlerden, iş insanlarından vs. ülkede her sınıfının önde gelenlerinden meydana gelen, halk ile hükümetin seçtiği ve onayladığı büyük bir topluluğun “istişare heyeti” şeklinde bir araya getirilerek hükümetin gücüne karşılık milli bir güç oluşturulmalıdır. Heyetin aldığı kararların geçerli olması için de hukuki esaslar ve görevler belirlenmeli ve bu çerçevede yapılan sözleşmeler genel bir biat olarak kabul edilmelidir.⁹⁰ Aslında onun muhtevasını açıkladığı istişare parlamenter sistemlerde görülen meclis görüşmelerini veya tartışmalarını andırmaktadır. Yani bir meclisten ve işinin ehli milletvekillerinden bahsetmektedir. Fakat mevzuyu daha ileri taşımadığı için tam olarak neyi kast ettiği net olarak anlaşılamamaktadır.

Bununla birlikte Cemaleddin Efendi'nin sözünü ettiği istişare veya seçimde iştişarî süreç devlet başkanının seçilmesi ile sona ermez. İstişare yukarıdan aşağı doğru devam etmelidir. Devlet başkanı yaptığı işlerde istişare etmek zorundadır. Mesela, valilerin ve ordu komutanlarının seçimi ciddi bir istişareyi gerektirdiği gibi valiler de hiçbir zaman, hiçbir işte müşavereden (görüş alışverişinden) kaçınmazlar, halkı ilgilendiren her meselede istişare etmek zorundadırlar. Tasarruflarının toplumun menfaatini ilgilendirdiği her işte faydalı ve doğru olanı bulmak için titiz bir şekilde çalışıp araştırma yapmaları gerekir. Bu da istişare ve müzakere ile gerçekleşir. Sırf kendi görüşü ile karar veren bir kimsenin işlerinde hata yapmaması mümkün değildir.⁹¹

Müellif, idare ve siyaset ile ilgili olarak ele aldığı bütün konularda ayetlerden ve hadislerden sürekli teyit edici örnekler verir. Bunların çoğu yerinde olmakla birlikte bazıları zorlama örneklerdir. Mesela aşağıdaki ayetlerin baskıcı yönetim kurup istişareyi terk edenlerle ilgili

⁹⁰ “... fi zamanına umûr görmüş, ve memleketin ticaret ve ziraat ve kabiliyet ve isti'dadına vukûf hasıl etmiş, ve beyne'l ümme emanet ve istikametle şöhret bulmuş ulemâdan, umerâdan, tüccardan, velhasıl her sunuf-ı kuzîde-i a'yan-ı memleketten, ahali ile hükümetin müntehib ve müsellemi bir cemm-i ğaffirin heyet-i iştişariye sûretinde cem' olunup kuvvet-i hükümete mukabil bir kuvvet-i milliye meziyetini hâiz ve mukarrerâtı nâfiz olmak için kavâid-i esâsiye-i hukuk ve vezâifi tayin olunup 'uhud, b'at-ı umûmiyeden 'ad olunmalıdır.” S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 90.

⁹¹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 34.

olduğuna işaret etmektedir.⁹² Ancak ikinci ayette verilen ana mesajın bu bağlamda anlaşılması güçtür.

“İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz. (En güzel) âkıbet, takvâ sahiplerindedir.”⁹³

“Onlar, yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden öncekilerin âkıbetinin nasıl olduğunu görsünler! Onlar, kuvvet ve yeryüzündeki eserleri yönünden bunlardan daha da üstündüler. Böyleyken Allah onları günahları yüzünden yakaladı. Onları Allah'ın gazabından koruyan da olmadı.”⁹⁴

İkinci ayet aynı sûrenin 22. ayeti⁹⁵ ile birlikte değerlendirilmelidir. Bu durumda ayetlerde esas itibarıyla Allah'ın, kendilerine gönderilen peygamberleri ve kutsal kitapları yahut mucizeleri ret ve inkâr eden; böylece inkâr ve kötülükte direnen toplumlara daha dünyadayken cezalandırıp tarih sahnesinden sildiğini ifade edilmektedir. Bu kısa hatırlatma, Kur'an'ın ilk muhatapları ile ilâhî hakikatler karşısında benzer tutumları sergileyen diğer topluluklar için anlamlı bir uyarıdır. Kur'an'a ve peygambere karşı direnen putperestler, genellikle güçlerine ve servetlerine güvendikleri için, ayetlerde onların büyük bir aldanış içinde olduklarına dikkat çekilmektedir.⁹⁶

Cemaleddin Efendi, her halükârda şeriata göre istibdat/diktatörlüğün çirkin ve yerilmiş, buna karşılık istişarenin, Hz. Peygamber'in sünnetinin gereği ve ilahî emirlerden biri olduğunu söylemiştir. İstişareyi terk ederek istibdat/baskı uygulayanlar hakkında ise; “Firavun gibi büyülenmeyi ve diktatörlüğü yahut Karun gibi mal biriktirmeyi siyaset edinenlerin sonlarının malum olduğunu” hatırlatarak ciddi bir uyarıda bulunmuştur.⁹⁷ II. Meşrutiyet devrinin şeyhülislamlarından Musa Kazım Efendi de istibdatçı bir yöneticinin

⁹² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 35.

⁹³ Kasas 28/83.

⁹⁴ Mü'min 40/21.

⁹⁵ “Bunun sebebi, peygamberleri kendilerine apaçık mucizeler getirdiklerinde halde, inkâr etmeleri idi. Allah da kendilerini tutup yakalayiverdi. Doğrusu O, kuvvetlidir; azabı da pek çetindir (Mü'min 40/22).”

⁹⁶ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%BCmin-suresi/4154/21-22-ayet-tefsiri>, 25.02.2023.

⁹⁷ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 35.

zalim olduğunu ifade etmiştir. Çünkü o (müstebit idareci) kendi görüşlerini esas alarak toplumun kanaatlerini dikkate almamaktadır. Hatta toplumun görüşlerini yok sayarak sadece kendi görüşüne göre hareket etmektedir.”⁹⁸ İstibdat kavramı yahut bu anlamdaki sıfatlar ve fiiller Sultan II. Abdülhamid hakkında kullanılmıştır.⁹⁹ Bununla birlikte Cemaleddin Efendi'nin istibdat kavramını tamamen teorik olarak mı yoksa II. Abdülhamid'i kast ederek mi kullandığı açık değildir. Osmanlı sultanları hakkında, “Allah kabirlerini nur ile doldursun.” mealinde dua etmesi ve diğer Müslüman sultanlar ve hükümdarlar içinde onların mazhar olduğu başarıların başkalarına nasip olmadığını belirtmesi¹⁰⁰ II. Abdülhamid ile ilgili olarak menfi bir yaklaşımının olup olmadığı noktasında net bir kanaate varmayı zorlaştırmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı mensuplarının siyasi düşünce sahasında çok yazmadıkları bilinmektedir. Seyyid Abdullah Cemaleddin bu bakımdan istisnalar arasındadır. Siyasi düşünceleri, klasik dönem âlimlerinin görüşlerine benzemekle birlikte onun kadim siyasal düşüncelere getirdiği yeni açılımlar vardır. Cemaleddin Efendi, İslam'daki siyasi hükümleri Kur'an'da hayatın, neslin, ırzın, malın ve aklın korunmasına yönelik esasları öne çıkararak açıklamıştır. İslam'da bu yöndeki hükümlerin hedefinin insan hak ve hürriyetlerinin korunması, zulmün engellenmesi ve adaletin tam olarak tesis edilmesi olduğunu söylemiştir. Ona göre, devlet idaresi güvenilir, ahlaken dosdoğru, işini yapacak kudrete, bilgiye ve yeteneğe sahip kişilere emanet edilmeli, halk da kendilerinden olan bu sağlam yöneticilere itaat etmelidir. Bunun yanında onun idare edilen ile idare eden arasında görevleri dışında bir fark olmadığını belirtmesi önemlidir. Cemaleddin Efendi'nin, İslam'ın önerdiği siyasal ilkeler ile onları şiar edinen Müslümanları adalet,

⁹⁸ Musa Kazım, “İstibdat – Hürriyet - Hâkimiyet-i Milliye”, *Mevâiz-i Diniye*, Birinci Kısım, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertib edilmiştir, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1328, s. 25.

⁹⁹ *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 6-21; Mehmed (Said Halim Paşa), *Mukallidliklerimiz*, Matba'a-i Kütübhaneye-i Cihan, İstanbul, 1329, s. 3, 7, 10; Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 277-278.

¹⁰⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 68.

müsavat, meşveret ve hürriyet değerleri ile bir arada yüceltmesi onun çağın simge siyasi kavramlarını iyi takip ettiğinin bir işaretidir.

Bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi İslam siyasi geleneğinde de devlet başkanının belirlenmesi büyük bir meseledir. Cemaleddin Efendi'nin, başkan/halife/imam seçiminde "ehlü'l-hal ve'l-akd"e güçlü bir pozisyon atfettiği görülmektedir. Bununla birlikte bu kurulun belirlediği adayın millet tarafından kabul edilmesi gerektiğini söylemesi halkın pozisyonuna da önem verdiğini ortaya koymaktadır. Kabul gören adaya bütün Müslümanların biat etmesi gerektiğini ifade ederek de önerdiği sistemin İslamiliğini korumuştur. Devlet başkanına karşı girişilecek bir isyan hareketini dahi değerlendirmesi onun devlet-halk ilişkisinin her tarafını düşündüğünü göstermektedir. Bir isyan durumunda asiler haklı iseler kendilerine karşı insaf ile muamele edilmesini haksız iseler devlet başkanının yanında yer alınmasını önermesi devlet yönetiminde adaletin yanı sıra asayiş ve düzeni de önemseydiğini göstermektedir.

Onun en âdil ve en mükemmel hükümet şekli olarak Hz. Muhammed ve Dört Büyük Halife dönemlerinde uygulanan "şer'i şûra"yı önermesinin, hem sistemin İslami bir model olmasından hem de bu sistemi katılımcı bulmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İstişare üzerinde çok fazla durması da istişare modelinin köklerini İslam'ın ilk döneminde bulması ile de yakından ilgilidir. Cemaleddin Efendi, yaşadığı dönem itibariyle Avrupa'da yaygın olan parlamenter monarşiyi Avrupa ülkelerinde yaşanan birtakım huzursuzluklar ve sistemde gördüğü bazı açmazlar sebebiyle tasvip etmemiştir. Batı'da uygulanan yeni siyasal sistemlerin esin kaynağı olarak da özellikle Endülüs Müslümanlarını görmesi İslam siyasasına duyduğu güveni göstermektedir. Buradaki temel hareket noktası Müslüman toplumlardaki eşitlik ve hürriyet anlayışıdır. Onun İslam siyaseti düşüncesindeki esnek tutumu da bununla alakalıdır. Eğer siyasal sistemde bir değişime ihtiyaç varsa bunun İslam siyasetinin kendi içinde yapılacak birtakım düzenlemeler ve değişikliklerle yapılabileceği kanaatindedir. Her halükârda vurguladığı husus istibdata izin verilmemesidir. Cemaleddin Efendi'nin bu uyarısında Sultan II. Abdülhamid'i kast edip etmediğini anlamak güçtür. Onun sadece, İslam'da istibdatın ve ferdiyetçiliğin yasak olduğunu

belirtmesi ve buna karşılık ısrarlı bir şekilde istişareyi önermesi dikkat çekmektedir.

Cemaleddin Efendi devlet işlerinde görüş alışverişini ve tedbiri sadece halife/devlet başkanı için değil diğer devlet görevlileri için de gerekli görmektedir. Onlar da işlerini yaparken mutlaka uzman kişilere danışmalıdırlar. Onun bu hususta tecrübeli, ülkenin ekonomisine, ziraatına ve sair kaynakları ile imkanlarına vakıf insanlardan seçilmiş bir heyet oluşturulmasını önermesi adeta bir meclis tasviridir. “İstişare heyeti” olarak vasıflandırdığı bu meclis halk ile hükümetin seçtiği ve onayladığı büyük bir topluluk olarak bir araya gelecek ve hükümetin gücüne karşılık milli bir güç oluşturulacaktır. Heyetin aldığı kararların geçerli olması için de birtakım hukuki esaslar belirlenecektir. Diğer taraftan bu heyetin gerçekleştirdiği sözleşmelerin genel bir biat olarak kabul edilmesini önermesi de teklif ettiği sistemi İslamileştirme çabası gibi görünmektedir. Bu konunun üzerinde o kadar durmuştur ki siyasal sistemin yapısı, işleyişi ve diğer yönleri hakkında yaptığı açıklamalar İslam ile temellendirme çabalarının yanında zayıf kalmış, izahları zaman zaman bir tür siyasal ahlak manifestosuna dönüşmüştür.

Son dönem Osmanlı ulemasının çoğu meşrutiyetçi ve İslamcıdır. Cemaleddin Efendi ise doğrudan meşruti monarşiyi desteklememiştir. Bununla birlikte görüşlerinde ve yaklaşımlarında özellikle herhangi bir etnik unsuru öne çıkarmaması ve sürekli İslami referanslara baş vurması göz önüne alınırsa ideolojik olarak İslamcı bir çizgide durduğu söylenebilir. O, dönem olarak Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler arasında kalan kuşaktır. 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Osmanlı uleması sıkı bir şekilde meşrutiyet idaresinin yanında yer almış hatta bununla yetinmeyip İslam’a en uygun yönetim tarzının meşrutiyet olduğunu iştihakla savunmuşlardır. Cemaleddin Efendi, II. Meşrutiyet’in ilanından yedi buçuk yıl önce vefat etmiştir. O hayatta iken Osmanlı Devleti henüz meşrutiyet atmosferine girmemişti. Yaşasaydı meşruti monarşiden yana mı olurdu? Bilemiyoruz, ancak onun yeniliklere açık ve ufku geniş bir münevver olduğu ortadadır. Siyasi meselelere dair yazdıklarını daha sonra genişletmek istemesi de onun, bu yöndeki teccüssünü gösterdiği gibi yeni arayışlar peşinde olduğunun mesajını da vermektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.DH 1220/95537, 8 Şaban 1308 (19 Mart 1891).

İ.DH 1226/95998, 12 Ramazan 1308 (21 Nisan 1891).

Y.A.HUS 412/156, 8 Kanunusani 1316 (21 Ocak 1901).

Y.EE 128/72, 16 Mayıs 1308 (28 Mayıs 1892).

Y.PRK.MK 5/68, 29 Şevval 1309 (27 Mayıs 1892).

Kitap ve Makaleler

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Fransız Devrimi'nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794 Özgürlüğün İcadı*, C. I, Dipnot Yayınları, Ankara, 2020.

Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient*, Librairie Picart, Paris, 1922.

Barry, Norman P., *Modern Siyaset Teorisi*, çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin, Liberte Yayınları, Ankara 2004.

Beyazıt, Yasemin, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", *Bilig*, Sayı: 54, Yaz 2010, s. 47-74.

el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *el-Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, C. I, i'dad ve tkd. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1998.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1333.

Davies, Norman, *Europe A History*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî el-Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâti'd-Diniyye*, thk. el-Kadî Nebîl Abdurrahman Heyyavî, Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, t.y.

el-Gannuşî, Raşid, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler*, çev. Osman Tunç, Mana Yayınları, İstanbul, 2015.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Herausgegeben von Eduard Gans, Verlag von Dunder und Humblot, Berlin, 1848.

Heywood, Andrew, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek vd., Adres Yayınları, Ankara, 2016.

Hobbes, Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civill*, printed for Andrew Crooke, London, 1651.

Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997.

Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve's-Siyâse*, el-Matba'atü'l-Fütûhil-Edebiyye, Mısır, ty.

İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri Faslu'l-Makâl el-Keşf an Minhâci'l-Edille*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtî'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, thk. tlk. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdülhamid, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1950.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd., Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012.

Jellinek, Georg, *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine*, çev. Rezzan İtişgen Dülger, Muzaffer Dülger, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Karlığa, Bekir, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2014.

Keane, John, *Kısa Demokrasi Tarihi*, çev. Ali Nalbant, Say Yayınları, İstanbul, 2022.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul, 1329.

Mehmed (Said Halim Paşa), *Mukallidliklerimiz*, Matba'a-i Kütübhaneyi Cihan, İstanbul, 1329.

Meriç, Cemil, *Işık Doğudan Gelir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Musa Kazım, "İstibdat – Hürriyet - Hâkimiyet-i Milliye", *Mevâiz-i Diniye*, Birinci Kısım, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertib edilmiştir, Dâru't-Tibâati'l-Âmîre, İstanbul 1328.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

Popper, Karl Raimund, *Hayat Problem Çözmektir Bilgi, Tarih ve Politika Üzerine*, çev. Ali Nalbant, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.

Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilât-ı Siyasiye", çev. Mehmed Akif (Ersoy), *Sebilü'r-Reşad*, C. XX, Sayı 500, 9 Ramazan 1340.

es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Ser'iyye fî Siyadeti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye*, Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1319.

es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Hukûki'r-Râi ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye (Ar.)*, Matba'atü't-Terakkî, Mısır, 1318.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317.

Tâhirü'l-Mevlevî, *Tannâne ve Tayyâre Kasîdeleri Şerhi*, haz. Cüneyt Taşan, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2021.

Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Uludağ, Süleyman, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

Watt, W. Montgomery, Yavuz, Hulûsi, *İslâm Avrupa'da*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2000.

Zerdeci, Hümeýra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008.

İnternet Kaynakları

Apaydın, H. Yunus, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyaset-i-seriyye>, 08.02.2023.

el-Ensârî, Abdülhamîd İsmail, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehlul-hal-vel-akd>, 15.02.2023.

Hanioglu, M. Şükrü, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet>, 02.01.2023.

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%BCmin-suresi/4154/21-22-ayet-tefsiri>, 25.02.2023.

<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>

Kallek, Cengiz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/biat>, 18.02.2023.

Köse, Saffet, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-abdullah-efendi>, 12.02.2023.

Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/>

Türcan, Talip, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat>, 09.02.2023.

Yavuz, Yusuf Şevki, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>, 21.02.2023.

Extended Abstract

Sayyid Abdullah Cemaleddin was the Egyptian judge of the Ottoman Empire between 1891-1901. He was born on May 5, 1844 in Ergene (Bridge), one of the towns of Edirne. Cemaleddin Efendi, who was educated in Islamic sciences, had a good command of both Turkish and Arabic languages, as well as a little Persian. He started his career in an office of the Shari'a Court Clerk in 1280 (1863-64) and had higher positions by time. He worked as the Naib of the Beirut Sharia Court and the Syria Judicial Inspector. On June 30, 1885, he was appointed to the Eastern Rumelian Islamic Community with the rank of Istanbul. After a while, he was appointed to the General Shari'ah of Egypt in 1891 (h. 1308). He died on January 21, 1901, while he was the judge of Egypt. His famous work on politics is "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye fî Siyadeti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'îyye". Apart from this, he has five more works, three of which are treatises. Although he is not one of the well-known names of 19th century Ottoman political thought, the ideas of Cemaleddin Efendi are important. When we consider that the members of the ulema class did not write much about political thoughts in his time, the importance of his writings is doubled.

Abdullah Cemaleddin Efendi, who thinks that politics and political science are extremely necessary for Muslims, bases the legitimacy of politics on the Qur'an and Sunnah. He explains the wisdom of the political judgements in Islam through the principles set forth in the Qur'an for the protection of life, ancestry/family, chastity, property and mind, and extremely strict prohibitions. In fact, by mentioning the Islamic judgements related to politics, he aims to show that the state and politics are essential to implement them. What is intended by these judgements is to protect human rights and freedoms, establish justice throughly and not to allow persecution.

According to him, rulers who do not follow their desires and oppress people are needed in order to enforce an effective policy in a country. State affairs and the administration should be entrusted to people who are reliable and have the power, knowledge and ability to do their job properly. He bases his opinion on this issue in the verse in the Qur'an in which Allah commands that trusts be given to their rightful owners and that people be judged with fairness (Nisa 4/58). The people should obey

these strong rulers among them who are charged with authority. (Nisa 4/59). Cemaleddin Efendi characterizes the members of the Islamic ummah, who act in accordance with these principles, as a nation that is guided to the happiness of the world and the hereafter on the basis of justice, equality, consultation and freedom.

Most of the late Ottoman intellectuals are constitutionalists. Although Cemaleddin Efendi is not a constitutionalist, he does not look at the principles or approaches in Islamic politics dogmatically. He thinks that the flexibility in Islamic law also applies to politics. He says that flexible political judgements are not contrary to Sharia. If the limit set by the Shariah is not exceeded, the judgements may also be changed according to time. In this regard, one of the provisions of "Mecelle", "Difficulty brings ease." and "It cannot be denied that the judgements will change with the change of time." It defends that, no matter what the issue is, the most appropriate and legitimate actions should be carried out for the benefit of people taking the time and age into account, by showing the articles of it as evidence.

Cemaleddin Efendi, who said that there was no difference between the people and their rulers, and that they were equal, stated that there was only a difference between them in terms of their duties. Both parties are members of the same nation. As an ummah, they are like the organs of the same body. Presidency as a duty or position has been studied under the headings of "imamat" or "caliphate" in Islamic literature. Both of these concepts have been used to mean political leadership or presidency in Muslim societies. Cemaleddin Efendi said that determining the head of state is one of the most important obligations for Muslims and stated that the contract of the presidency ('akd-i imâmet) is realized in two ways.

1. The head of state can say directly who will come after him. For example, Hz. Abu Bakr wanted Umar to become the caliph after him. Although this method looks like assignment, it is a system that requires allegiance, that is, a kind of public approval. Hz. Umar's caliphate was fixed as the demand of the previous caliph was accepted by the people who were in the position of voters.

2. It is realized through the allegiance of scholars or a community whose opinions are trusted and who have foresight in administrative

matters. In fact, it is a kind of election conducted by a small part of society. The person to become the caliph/president is determined from among the candidates by the negotiations and opinion polls of the election board, and then allegiance is given to him, that is, the presidency is approved. It can be said that the first practice of this method was at the time when Hz. Abu Bakr was elected as caliph.

Cemaleddin Efendi listed the requirements for the presidency in seven items, referring to Maverdi, the famous Islamic political scholar who lived in the 10th and 11th centuries. These are: Justice, science, having a healthy body, a political insight that can see the needs of people and manage them, and being courageous.

In Islamic political thought and law, the delegation that has the authority to elect the head of state and dismiss him when necessary is called "ehlü'l-hal ve'l-akd". The vast majority of Islamic scholars are of the opinion that the caliph, that is, the head of state, can be elected with the oath of allegiance of ahlu'l-hal ve'l-akd. Those to be involved in the group of Ehlü'l-hal ve'l-akd must be among the people who stand out in the society in terms of morality, knowledge and being well-educated. In the tradition of Ahl as-Sunnah, there is a prevailing view that the caliph/head of state represents the dominance of the ummah and therefore should come to power through election conducted by the ummah.

Cemaleddin Efendi said that in the presidential election, "ehlü'l-hal ve'l-akd" should try to find the most suitable candidate for the Muslims and let them know about him. If it is accepted by the people, oath of allegiance is given. He considered that it is an obligation to obey the head of state after allegiance, as he saw it as a condition for all ummah/Muslims to participate in allegiance. He stated that the elected caliph/president also had duties such as protecting religion, enforcing laws, ensuring the security of the country, and regulating the economy. The head of state is dismissed if he fails to deliver justice or if he has a health problem that prevents him from carrying out his duty. His approach to a rebellion against the head of state is as follows. Rebels are tyrants if they are wrong. However, if the rebels have revolted because of oppression, the persecution should be stopped and they should be treated fairly. However, if this is not the case and they

rebelled to divide the society and make mischief, the people should help the president against them.

Cemaleddin Efendi makes a general classification and deals with the forms of government under three headings. These are the totalitarian regime, the parliamentary monarchy and the government based on the shura. He does not approve of the parliamentary monarchy prevalent in Europe during his lifetime. In this type of administration, he argues that all members of the society are both judges and prisoners. According to him, the most just and perfect form of government is the sharia shura, which is the form of Islamic government applied during the reigns of Hz. Muhammad and the Four Great Caliphs.

The orientalist who say that the Islamic civilization influenced the Western civilization is not small in number. Cemaleddin Efendi is also of the opinion that the understanding of freedom in Islam had a serious effect on the emergence of the parliamentary system in the West. He states that the ancient Germanic, Gothic and Normandy tribes of Europe were administered under the arbitrary rule of their chiefs. He says that the Romans also deprived people in the areas they invaded of the privileges of Roman law. After the adoption of Christianity, the people were oppressed by the church and the kings. According to him, it is after this phenomenon that Europeans started to make progress by focusing on science. In particular, the science and wisdom of Andalusian Muslims began to illuminate Europe. Thus, Europeans learned the principles of Islamic law and spread them across their lands. He believes that the influence of Ibn Rushd and Ibn Khaldun was great in this regard. He also attributes the developments regarding human rights in Europe to the translations of the works of Islamic philosophers. He does not deny the role of Greek philosophy in this enlightenment movement.

According to Cemaleddin Efendi, Europeans, influenced by Muslims, began to adopt the understanding that the reason for the existence of the people was not the king, but the king was in the position of ruler to serve the people. To confirm these claims, he cites articles in European constitutions that specify issues such as the rule of law, the electoral system, and the protection of personal liberty. However, he states that they are faced with some social tensions due to the fact that Westerners go too far in this direction.

Although Cemaleddin Efendi did not support the constitutional monarchy, he always emphasized consultation. He has adopted a stance in favor of consultation and multi-participatory administration on matters that require opinions and measures in state affairs. He said that since state affairs are important and difficult matters, the head of state and other state officials should consult experts while doing their jobs. He considered that it is necessary to work hard and do a meticulous research to find the right and useful thing in every matter for the benefit of the society. While declaring his views on consultation, he gave examples from the verses in the Qur'an that suggest consultation (Âl-i imran 3/159), and he quoted some anecdotes from the history of Islam.

A society consists of many different segments, and each segment wants to be recognized by the state through their representatives. Cemaleddin Efendi says that a committee should be formed which consists of the establishment from all segments of the society in which scholars, who are experienced and have comprehensive knowledge about the trade, agriculture and other sources and facilities of the country, and who are well-known with their honesty and reliability, high-ranking soldiers, business people, etc. According to him, this great community, elected and approved by the public and the government, should be brought together in the form of a "consultation committee" and a national power should be formed against the power of the government. In order to make decisions taken by the committee to be valid, legal principles and duties must be determined and contracts made within this framework must be accepted as a general allegiance. In fact, the council he is talking about here is a kind of assembly. He also defends this system, which is based on the exchange of views, against tyranny. Are these opinions of Cemaleddin Efendi purely theoretical, or does he have an evil intention against Sultan II. Abdulhamid? This is not clear from his statements. He rarely praises the Ottoman Empire. In any case, he stated that tyranny and individualism are prohibited in Islam and gave serious warnings about those who practice tyranny by abandoning consultation.

In 1908, when the Second Constitutional Monarchy was declared, almost all of the Ottoman ulema adopted a constitutionalist stance and claimed that the most appropriate management regime for Islam was

the constitutional monarchy. Cemaleddin Efendi is somewhat older than this generation in age. II. He died seven and a half years before the declaration of the Second Constitutional Monarchy. In other words, while he was alive, no mention of constitutionalism was made in the country. If he had lived, would he have defended the constitutional monarchy? We do not know, but it is obvious that he is an open-minded and broad-minded intellectual. Another striking point in his approaches is that he does not specifically address any race in his explanations. In this respect, it can be said that he is an Islamist in terms of political ideology. Finally, the opinions similar to those of Cemaleddin Efendi were shared by Said Halim Pasha, one of the grand viziers of the Constitutional Period (1913-1917).